

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22. 644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

**Кол жазма укугунда
УДК 81.362 (575.2) (043.3)**

ЭРКИНБЕК КЫЗЫ НАРГИЗА

**КЫРГЫЗ ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНДЕГИ УБАКЫТ
МААНИСИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЛИНГВОМАДАНИЙ
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

**10.02.20 – тектештирме -тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими**

Филология илимдеринин кандидаты окмуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АФТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2023

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин жалпы жана орус тили илими кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчиси: **Сыдыков Анарбай Намитаевич**

филология илимдеринин доктору, доцент, К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин жалпы жана орус тили илими кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер: **Нарынбаева Бактыгүл Борбиевна**

филология илимдеринин доктору, доцент Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кытай тили жана адабияты кафедрасынын профессору

Садырова Гүлзат Камчыбековна

филология илимдеринин кандидаты, К. И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук айыл-чарба университетинин колдонмо механика, физика жана инженердик педагогика кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин орус жана салыштырма тил илими кафедрасы (723500, Ош шаары, А. Масалиев проспектиси, 95/1).

Диссертациялык иш 2023-жылдын 26-октябрында саат 14:00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду <https://vcl.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертациялык иш менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (дареги: 720033, Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547) жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (дареги: 720044, Бишкек шаары, Ч. Айтматова, 27) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын «26» сентябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
ф.и.к., доцент

Каратаева С. К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗҮ

Акыркы жылдары Кыргыз Республикасында тил менен ой жүгүртүүнүн татаал байланышын ар түрдүү өнүгтөн талдаган изилдөөлөр жүргүзүлө баштады. Мындай изилдөөлөрдүн катарына убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин лингвомаданий өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө арналган бул эмгекти кошууга болот.

Теманын актуалдуулугу изилдөө менен маданият таануунун, тарыхтын, лингвистика жана социалдык-гуманитардык билимдердин кеңири таралган багыттары бир нукта тургандыгы аркылуу аныкталат.

Тил илиминин актуалдуу маселелеринин бири – тилдерди жана маданияттарды салыштыруу же контрастивдик изилдөө болуп саналат.

Учурда лингвокультурологиялык анализдин алкагында маданий коддордун лингвистикалык чагылдырылышын сыпаттоо жигердүү жүргүзүлүүдө. Маданий коддорду изилдөө этнолингвистика жана лингвокультурологияда абдан актуалдуу жана активдүү өнүгүп жаткан багыт.

Салыштырма тил илиминин азыркы этабында көпчүлүк тилчи-окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүндө фразеологизмдердин лингвомаданий өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө терең маани берилип жатат. Фразеологизмдердин өзгөчөлүктөрүн салыштырма аспектиде изилдөө элдин ой жүгүртүүсүнүн өнүгүү этаптарын, маданий-тарыхый салттарын, өзүнчө дүйнө таанымын аныктоодо чоң мааниге ээ.

Ар кандай тилдик маданияттарда убакытты кабылдоо ар түрдүү чагылдырылат. Ушуга байланыштуу көптөгөн окумуштуулар убакыт маселеси боюнча бир катар лингвистикалык изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Бул багытта кыргыз изилдөөчүлөрүнүн, алардын ичинде Б.Солтоноев, К.Сейдакматов, У. Ж. Камбаралиева, А. Н. Сыдыков, Б. Б. Нарынбаева, З. К. Дербиева, А.А. Каргалдаеванын илимий иштерин баса белгилеп кетүү керек. Ал эми орус изилдөөчүлөрүнүн убакытка байланыштуу фразеологизмдерди салыштырма аспектиде караган эмгектеринин ар түрдүүлүгүн жана көп кырдуулугун белгилөөгө болот.

Кыргыз тил илиминде орус жана кыргыз тилдериндеги мезгилдик маанидеги фразеологизмдердин өзгөчөлүктөрү окумуштуулардын эмгектеринде салыштырма мааниде учкай талдоого алынган. Ушундан улам кыргыз жана орус тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин лингвомаданий өзгөчөлүгү атайын изилдөөнүн предмети боло элек жана бизге чейин карала элек деген тыянак чыгарууга болот.

Бул эмгекте биз аз изилденген темага, кыргыз жана орус тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин тилдик жана маданий өзгөчөлүгүнө токтолдук, анткени кыргыз жана орус тилдериндеги убакытка байланышкан лексика негизинен фразеологизм түрүндө кездешет.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-иштер менен байланышы. Изилдөөнүн темасы К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин жалпы жана орус тили илими кафедрасынын тематикалык планына кирет.

Иштин максаты кыргыз жана орус тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин лингвомаданий өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу, окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоо.

Коюлган максатка жетүү үчүн иште төмөнкүдөй **милдеттер** коюлду:

1) фразеологизмдердин лингвомаданий өзгөчөлүктөрүнө арналган илимий иштердин негизинде изилдөөнүн терминологиялык базасын, объектисин аныктоо;

2) кыргыз жана орус тилдериндеги фразеологизмдердин изилденишинин азыркы абалын көрсөтүү;

3) изилдөөнүн объектисин салыштырма мүнөздө анализ кылуу үчүн негизги түшүнүктөргө аныктама берүү;

4) кыргыз жана орус лингвомаданиятынын улуттук кодун даана чагылдырган фразеологиялык бирдиктерге салыштырмалуу анализ жүргүзүү;

5) кыргыз жана орус тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдерге салыштырма анализ жүргүзүү жана алардын кыргыз жана орус лингвомаданиятынын контекстиндеги жалпылыктарын жана айырмачылыктарын аныктоо;

6) кыргыз жана орус тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологиялык бирдиктердин эквиваленттик жана лакунардык катыштарын белгилөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

1) кыргыз жана орус тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдерге салыштырма планда лингвомаданий анализ жүргүзүлдү;

2) кыргыз жана орус тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин жалпылыктары, айырмачылыктары, өзгөчөлүктөрү аныкталды;

3) убакыт маанисиндеги фразеологизмдерди тематикалык жана топтук жактан классификациялоо аракети жасалды;

4) лингвомаданий коддор боюнча убакыт маанисиндеги фразеологизмдерди классификациялоо жана талдоо аракети жасалды.

Иштин практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтыктарын салыштырма тил илими, лексикология, котормо теориясы жана практикасы курстарында, салыштырма фразеологияда, окуу китептерин, окуу куралдарын түзүүдө, фразеология, маданият аралык коммуникация боюнча жалпы жана атайын курстарды иштеп чыгууда, кыргыз жана орус тилдеринин практикалык курстарында колдонууга болот.

Диссертациянын жыйынтыктары адис-филологдор, котормочулар, окутуучулар, аспиранттар, студенттер үчүн эки тилдүү фразеологиялык

сөздүк түзүүдө, түшүндүрмө, лингвомаданий жана этимологиялык сөздүктөрдү түзүүдө, тил, котормо теориясы жана практикасы, контрастивдик лингвистика дисциплиналарында практикалык материал боло алат.

Иштин коргоого коюлуучу жоболору:

1. Убакыт дүйнөнүн лингвистикалык сүрөтүндө негизги түшүнүктөрдүн бири болуп, адамдын дүйнөнү кабыл алуу процессин чагылдырган негизги түшүнүктөрдүн бири катары кызмат кылгандыктан, изилденип жаткан эки тилдеги убакыт маанисин туюндурган фразеологизмдерди салыштырма планда изилдөө абдан маанилүү. Анткени мындай изилдөөнүн натыйжасында адамдын ой-жүгүртүүсүнүн жалпылыгы жана дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү жалпы когнитивдик түзүлүш турган универсалдуу кубулуштарды, кыргыз жана орус элдеринин убакыт түшүнүгү аркылуу чагылдырылган менталдык стереотиптери менен шартталган уникалдуу кубулуштарды аныктоого мүмкүн болот.

2. Убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин калыптанышына маданият типтери, ой-жүгүртүү өзгөчөлүктөрү, турмуш тартиби, астрономиялык түшүнүктөр сыяктуу факторлор таасир этет.

3. Маданий коддун жардамы менен жүргүзүлгөн лингвомаданий талдоо тилдеги чагылдырылган ар элдин лингвомаданий өкүлдөрүнүн убакыт жөнүндө архетиптик түшүнүктөрүн чечмелеп бере алат.

4. Убакыт маанисиндеги фразеологизмдер синкретикалык мүнөзгө ээ жана улуттук маданиятын бөлүгүн түзүп, ошону менен бирге элдин байыркы, архаикалык, руханий байлыгы болуп саналат.

5. Салыштырылып жаткан тилдердеги фразеологизмдер негизги тематикалык топтордун дал келүүсү менен белгилүү, ал эми айырмачылыгы – фразеологизмдердин компоненттеринин шайкеш келбегендиги жана ар бир улуттун этномаданий салттарынын өнүгүүсүнө, архетиптик ой-жүгүртүүсүнүн даражасына жараша аныкталат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Изденүүчү тарабынан тилдик материалдар топтолуп, комплекстик методикалар колдонулуп, эки тилдеги фразеологизмдердин тематикалык топтору аныкталып, салыштырылган эки тилдин фразеологиялык бирдиктеринин маанилерин чечмелөө жана алардын лексикалык туюнтуу жолдорун аныкалды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробациясы. Изилдөөнүн негизги жоболору жана жыйынтыктары төмөнкү баяндамалар аркылуу конференцияларда чагылдырылды: «Инновация жана билим берүү технологиялары» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференция (Жетысай, 2014); «Когнитивдик лингвистикадагы жаңы парадигмалар» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференция (Алматы- Кемерово -Витебск – Бишкек, 2014); «Лингвистика жана чөлкөм таануу» аттуу магистранттардын илимий-практикалык конференциясы (Бишкек, 2014); «Лингвистика жана чөлкөм таануу: Лингвистикалык

жана аймактык изилдөөлөрдүн азыркы маселелери жана тенденциялары» аттуу магистранттардын илимий-практикалык конференциясы (Бишкек, 2015); «Гуманитардык жана социалдык илимдердин азыркы маселелери» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференция (Нур-Султан, 2021).

Диссертациянын жыйынтыктарынын публикацияларда толук чагылдырылышы. Диссертациянын негизги илимий жыйынтыктары 19 макалада чагылдырылды. Ал макалалар Кыргыз Республикасынын УАК тарабынан сунушталган илимий басылмаларда жана РИНЦ жыйнактарда жарык көрдү (Казакстан Республикасында – 3 макала, Россияда – 6 макала).

Диссертациянын түзүмү. Изилдөөнүн түзүлүшү коюлган максаттарга жана милдеттерге шайкеш келет. Диссертация киришүүдөн, үч баптан жана ар баптан кийин жыйынтыктардан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен, резюмеден турат. Иштин жалпы көлөмү – 175 бет. 184 библиографиялык булак колдонулду.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

«Убакыт маанисиндеги фразеологизмдерди изилдөөнүн теориялык негиздери» аттуу **биринчи бапта** маселенин изилдениш тарыхы жана кыргыз жана орус тилчи окумуштууларынын эмгектеринде фразеологизмдердин сыпатталышы, фразеология теориясындагы негизги багыттардын анализи каралат.

Биринчи баптын «Лингвوماданият таануу жөнүндө түшүнүк» аттуу бөлүмүндө лингвوماданият таануу илиминин негизги маселелери талдоого алынат.

Лингвوماданият таануу дүйнөнүн этнотилдик сүрөтү, дүйнөнүн образы, тилдик аң-сезим, тилдин маданий-таанып билүүчүлүк мейкиндигинин өзгөчөлүктөрү менен байланышкан ар кандай аспектидеги маселелерди изилдейт.

Н. И. Толстойдун пикири боюнча, лингвوماданият таануу илиминин башаты XIX кылымдын башына таандык. Бул тема дүйнөгө таанымал мифологиялык мектептин түзүүчүлөрү бир тууган Гриммдер тарабынан ийгиликтүү иштелип чыккан. Алардын идеясы Орусияда XIX кылымдын 60-70-жылдары Ф. И. Буслаевдин, А. Н. Афанасьевдин жана А. А. Потебнянын кээ бир эмгектеринде улантылган. Тил менен маданияттын тыгыз байланышы жана биримдиги өткөн кылымдын 30-40-жылдарында Сэпир-Уорфтон белгилүү гипотезасында аныкталган.

Бирок тилдин активдүү жана конструктивдүү касиети жана анын элдик маданиятынын, психологиясынын жана чыгармачылыгынын калыптанышына таасир этүү жөндөмү XVIII кылымда жана XIX кылымдын башында И.Г. Гердер жана В. фон Гумбольдт аныкташкан. Алардын идеялары көптөгөн славян өлкөлөрүндө, анын ичинде Орусияда жандуу кызыгууну жараткан

[Алефиренко, 2012].

Кыргыз лингвистикасында лингвомаданият таанууга арналган эмгектер салыштырмалуу аз кездешет. Алардын ичинен С. Ибрагимовдун «Лингвокультурология – тилдик маданият таануу. Тарыхы жана теориялык негиздери» аттуу монографиясын [Ибрагимов, 2004], окумуштуу З. К. Дербишеванын «Кыргыз лингвомаданият илиминин негизги концептилерин» аттуу монографиясын [Дербишева, 2012], П. К. Кадырбекованын «Маданият аралык коммуникация теориясына киришүү» аттуу эмгегин [Кадырбекова, 2011] белгилөөгө болот.

Жогоруда белгиленген орус окумуштууларынын да, кыргыз окумуштууларынын да эмгектеринде лингвомаданият таануу илими жаш, ошол эле учурда динамикалуу өнүгүп келе жаткан лингвистикалык дисциплина экендиги жана ошону менен бирге абдан кызыгуу менен изилденип жатканы белгиленген.

Биздин иште убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин лингвомаданий өзгөчөлүгү изилдөөгө алынат. Лингвомаданият таануу илиминде *убакыт* түшүнүгү тигил же бул элдин маданий баалуулуктарынын негизги көрсөткүчү болуп эсептелет.

Фразеологизмдерге лингвомаданий комментарий берүү аркылуу фразеологиялык бирдиктерге катылган, көмүскө маданий маңыздын чагылдырылыш өзгөчөлүктөрүн көрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Тилдик сүрөттө элдин маданияттык өзгөчөлүктөрү, менталитети жана дүйнө таанымы чагылдырылат. Мисал катары кыргыз тилиндеги көчмөн кыргыз маданиятын чагылдырган фразеологизмдерди келтирүүгө болот – *чай кайнамада (болжол менен 10-15 мүнөт); ак төөнүн карды жарылганда (түшүм мезгили); ат тезегин кургатпай (бат-баттан)*.

Биринчи баптын экинчи бөлүгүндө орус тил илиминдеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин өнүгүү тарыхы каралган. Орус тилиндеги фразеологизмдерди көрүнүктүү окумуштуу тилчилер иликтөөгө алышкан. Россияда фразеологиянын тарыхы лингвистикалык дисциплина катары М. В. Ломоносовдун эмгектеринен башталат. М. В. Ломоносов макал-лакаптарды чогултуп, кийин орус грамматикасына иллюстративдик материал катары киргизген [Ломоносов, 1755].

Советтик тил илиминде фразеология өз алдынча лингвистикалык дисциплина катары XX кылымдын 40-жылдары пайда болгон. Фразеология теориясынын өбөлгөлөрү А. А. Потебнянын, И. И. Срезневскийдин, А. А. Шахматовдун эмгектеринде белгиленген. Фразеологизмдердин өнүгүшүнө француз тилчиси Ч. Баллинин идеялары таасир эткен.

Фразеологияны изилдөө бир жагынан лексикографиялык практикада улам пайда болсо, экинчи жагынан В.В. Виноградовдун фразеологизмдердин

негизги түшүнүктөрү, көлөмү жана милдеттери изилденген эмектеринде башталган. Бул этап А. И. Молотковдун редакциясынан чыккан «Орус тилинин фразеологиялык сөздүгүн» (1980) түзүү менен аяктайт.

Орус тил илиминдеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдерди салыштырма метод менен изилдөөнүн өнүгүү тарыхына кайрылсак. Ар түрдүү тилдердин фразеологиялык бирдиктерин салыштырып изилдөөнү тил илиминин эң интенсивдүү өнүгүп жаткан багыттарына кошууга болот, анткени 60-жылдардын аягында фразеологиялык салыштырма изилдөөлөр аспектисинде эмгектер пайда боло баштаган. Алардын арасында М. А. Пеклер (1967), А. С. Рагимов (1968), Л. Я. Орловская (1968) сыяктуу лингвисттердин диссертациялык изилдөөлөрүн белгилөөгө болот. Аталган изилдөөчүлөрдүн эмгектери азыркы учурда да актуалдуулугун жогото элек.

Фразеология боюнча салыштырма изилдөөлөрдүн өнүгүшүнө Л. В. Щербанын шакирти жана анын иштерин улантуучусу, көрүнүктүү лингвист, профессор В. Д. Аракиндин калемине таандык эмгектери түрткү болгон.

Орус тил илиминде «убакыт» компоненти катышкан фразеологиялык бирдиктер көптөгөн изилдөөчүлөрдүн иликтөө объектиси болгон. Алардын арасында бир нече кызыктуу иштерди бөлүп кароого болот. Алардын бири С. В. Столбунованын «Азыркы орус тилиндеги убакыт маанисиндеги фразеологиялык бирдиктер» [Столбунова, 1985], О. В. Афанасьеванын «Испан жана орус тилдеринин концептилеринин семантикалык структурасы» [Афанасьева, 2007], М. Н. Игнатьеванын «Орус жана англис тилдеринин фразеологизмдеринде убакыт жана мейкиндиктин чагылдырылышы» аттуу эмгектерин белгилеп кетсек болот [Игнатьева, 2004].

Жогорудагы каралган илимий иштердин саны, орус тилиндеги фразеологизмдердин, анын ичинен мезгил маанисин туюндурган фразеологиялык бирдиктердин салыштырма мааниде арбын изилденгендигинен кабар берет.

Биринчи баптын үчүнчү бөлүгүндө кыргыз тил илиминдеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин өнүгүү тарыхы каралган. Кыргыз тилиндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдерди көптөгөн кыргыз окумуштуулары изилдөөгө алышкан. Б.Б. Нарынбаева өзүнүн докторлук диссертациясында кыргыз тилиндеги фразеология илиминин өнүгүшүн эки мезгилге бөлүп караган: биринчи мезгил – XX кылымдын 50-жылдарынан 90-жылдарына чейин; экинчи мезгил – XXI кылымдын 90-жылдарынан баштап азыркы мезгилге чейин» [Нарынбаева, 2017].

Биринчи мезгил. Өткөн кылымдын 50-жылдарынан баштап 90-жылдарына чейин кыргыз тил илиминде фразеология боюнча тилчи-окумуштуулардын изилдөөлөрү пайда боло баштаган.

Кыргыз тилинде биринчи жолу фразеологизмдерди изилдөө аракети көрүнүктүү окумуштуу Ж. Ш. Шүкүров тарабынан жасалган. Окумуштуунун

алгачкы илимий изилдөөсү 1956-жылы Кыргыз ССРинин Тил жана адабият институтунун жыйнагында жарык көргөн «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө» деген темадагы макаласы болуп саналат.

Ж. Мамытовдун «Кыргыз тилинин фразеологиясы», «Азыркы кыргыз тили» аттуу эмгектеринде фразеологиялык бирдиктердин классификациясынын негизги өзгөчөлүгү – компоненттердин семантикалык биримдиги болуп саналат [Мамытов, 1969].

1970-жылы Ж. Осмонова «Кыргыз тилдериндеги идиомалар» деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон [Осмонова, 1970].

Бул мезгилде кыргыз тил илиминде Б. Суранчиева (1978), А. Назаров (1982), Р. Эгембердиевдердин эмгектери жарык көрдү. Р. Эгембердиев кыргыз тилиндеги фразеологизмдерге арналган «Фразеология – тил илиминин бир бөлүгү» (1974), «Өнөр алды – кызыл тил» (1977) аттуу макалаларын чыгарып, дүйнөгө белгилүү «Манас» эпосунун бай материалына таянып «Манас эпосундагы фразеологизмдер» аттуу кандидаттык диссертациясын коргогон [Эгембердиев, 1979]. Аталган диссертацияда кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү, туруктуу айкашуунун грамматикалык түзүлүшү изилдөөгө алынган.

Экинчи мезгил. XX кылымдын 90-жылдарынын башында жалпы жана жеке фразеология теориясынын өнүгүшүндө чоң жетишкендиктер болгон. Бирок XX кылымдын 50-60-жылдары тил илиминде пайда болгон трансформациялык-генеративдик багыттын пайда болушу менен фразеологиялык изилдөө тармагында, өзгөчө, кыргыз тил илиминде 90-жылдардын башында «радикалдуу» өзгөрүүлөр болду.

Бул өзгөрүүлөр бүтүндөй фразеологиялык фонддун гана эмес, фразеологиялык бирдиктердин айрым семантикалык топторунун өзгөчөлүктөрүн изилдеп, сыпаттаган кыргыз окумуштууларынын изилдөө ыкмаларына да таасирин тийгизген. Мындай эмгектерге А. О. Кармышаковдун «Орус жана кыргыз тилдериндеги семантикалык фразеологиялык бирдиктер» деген эмгеги кирет [Кармышаков, 1992].

Бул мезгилде кыргыз тил илиминде Ж. Мукамбаев (1998), Ж. Чыманов (1988), И. Исабеков жана башка окумуштуулардын эмгектери, 2001-жылы Ж. Осмонова, Ш. Жапаров 7980 бирдикти камтыган «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» кайрадан редакцияланып жарыкка чыкты.

Ж. Осмонованын «Кыргыз тилинин фразеологиясы» аттуу докторлук диссертациясынын кыргыз тилиндеги фразеология илиминин өнүгүшүндө зор роль ойногонун белгилөөгө болот [Осмонова, 2007].

Азыркы кыргыз тилинде фразеологизмдерди салыштырма планда изилдөө маселесине көптөгөн тилчи-окумуштуулар кайрылышкан.

Маселен, Г. Ж. Жамшитова «Кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик

фразеологизмдер жана алардын лексикографиялык сыпаттамасы» аттуу эмгегинде [Жамшитова, 2000], К. У. Кыдыев «Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы фразеологизмдерди салыштырма планда изилдөө» (орус жана кыргыз тилиндеги тексттеринин материалында) аттуу кандидаттык диссертациясында [Кыдыев, 2000], У. Д. Камбаралиева «Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүндө темпоралдык категоризация (орус жана кыргыз тилдеринин материалында)» [Камбаралиева, 2014] аттуу эмгегинде азыркы кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди салыштырма планда изилдөө маселесине кайрылышкан. Фразеологизмдерди салыштырып изилдөө маселеси Б. Б. Нарынбаеванын «Француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык дүйнө сүрөтү» деген темадагы докторлук диссертациясында каралган [Нарынбаева, 2017].

Акыркы жылдардагы фразеологизм боюнча изилдөөлөрдө фразеологиянын объектисинин чегин кеңейтүү тенденциясы байкалат. Кыргыз тил илиминде фразеологизмдердин объектилик чек арасы жөнүндөгү маселе али ачык бойдон калууда.

Фразеология боюнча саналып өткөн бардык эмгектердин көлөмү чоң экендигине карабастан, анын ичинде убакыт маселесине болгон кызыгуу, тил илиминде убакыт маанисиндеги фразеологизмдер кыргыз жана орус тилдеринин материалдары боюнча салыштырма планда изилдөөнүн объектиси боло элек.

Азыркы мезгилде лингвокультурологиялык анализдин алкагында маданий коддордун лингвистикалык чагылдырылышын сыпаттоо жигердүү жүргүзүлүүдө. Биздин ишибизде лингвокультурологиялык анализдин алкагында салыштырылган тилдердин фразеологиялык корпусунда маданияттын негизги: **соматикалык, зоонимдик, колориттик, предметтик, тамак-аш, жаш-курак, астрономиялык, табигый-ландшафттык, диний, темпоралдык** коддору бөлүнүп каралды.

Диссертациянын экинчи бабы изилдөөнүн материалдарына жана методдоруна арналган. Бул изилдөөнүн материалы кыргыз жана орус тилдеринин түшүндүрмө жана фразеологиялык сөздүктөрүнөн жана көркөм тексттерден үзгүлтүксүз тандап алуу жолу менен алынган фразеологиялык корпус болуп саналат.

Тандап алуунун жыйынтыгында **600 дөн ашык** фразеологиялык бирдик (кыргыз тилинен **300 дөн ашык**, орус тилинен **300 гө жакыны**) салыштырма анализден өткөн.

Убакыт маанисин туюндурган фразеологиялык бирдиктерди **салыштырып изилдөө** процессинде комплекстүү методология, анын ичинде салыштырма-типологиялык, синхрондук-салыштырмалуу, сыпаттоо жана фразеологиялык идентификациялоо ыкмасы, антропологиялык коддорго тиешелүү фразеологиялык анализ, этимологиялык талдоо, компоненттик

анализди сөздүк аныктоо менен айкалыштыруу ыкмасы колдонулган.

Негизги изилдөө ыкмасы – **салыштырма анализ ыкмасы**. Салыштырмалуу талдоо формадан мазмунга (семасиологиялык ыкма), мазмундан формага карай (ономасиологиялык ыкма) жүргүзүлөт. Изилдөөнүн максаттарына жана милдеттерине ылайык кошумча талдоо методдору катары сөздүк уячанын жардамы аркылуу лингвомаданий анализ ыкмасы колдонулган.

Ошентип, изилдөөнүн *материалы* менен *ыкмасын* карап чыгып, биз тилдерди салыштырма-типологиялык изилдөө жалпы теория үчүн баалуу методологиялык негизи болуп саналат, ал ар биринин дүйнө таанымындагы ордун аныктоого жардам берет деген жыйынтыкка келдик.

Экинчи баптын 2.3, 2.4, бөлүктөрүндө кыргыз жана орус тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдер каралган. Изилдөөнүн материалы катарында «убакыт» денотаты катышкан фразеологизмдердин спецификасы талдоого алынат.

«Убакыт» маанисиндеги фразеологизмдердин семантикасынын универсалдуу негизин лингвокультурологиялык код түзөт, анын негизги милдети – дүйнөгө субъективдүү, эмоционалдык жана баа берүүчү көз карашты чагылдуруу, тилдик фактыларды бизге жакындатуу, аларды жандуу, визуалдык, чындап эле биздин элестетүүбүзгө дал келүүчү эстетикалык жактан маңыздуу кылуу болуп саналат.

«Кыргыз жана орус тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин салыштырма анализи» деген **үчүнчү бапта** убакыт маанисиндеги фразеологизмдерди чагылдырган негизги улуттук маданий коддор каралган. Биздин ишибизде, кыргыз жана орус элдеринин менталитетин даана ачып бере алгандыктан, эң негизги коддордун бири катары **темпоралдык маданий коду каралат**.

Зоонимдик маданий код. *Таң* маанисинде *кузгун заар* (котор.: утро ворона) фразеологизми бар. Мисалы: Тоо - ташты аралаган жырткычтар *кузгун заарда* жок болуп кетишти. - Звери, которые бродили по скалам, исчезли *на рассвете* [ККС, 2007]. *Кузгун заарда* фразеологизми орус тилине мааниси боюнча *на рассвете* деп которулат. Кыргыздар «эрте танды» *кузгун заар* деп атап калышы кузгундардын таң эрте жаныбарлардын тарптарын издеген мезгили менен байланышса керек.

Орус жана кыргыз маданиятында «эрте» түшүнүгү чоң мааниге ээ. Белгилүү болгондой Руста дыйкандар абдан көп эмгектенишкен, оор жумуштарды жасашкан, жумуш көп болгондуктан абдан эрте турушкан. Азыркы күнгө чейин орус эли «эрте» түшүнүгүн абдан баалашат. Мисалы: *[вставать] с петухами; с курами, с первыми петухами; со вторыми, до петухов*. Мисалы: В комнате было темно; *вторые петухи* только что пропели... - Бөлмө караңгы болчу; *короздор* экинчи жолу жаңы эле

кыйкырышты (Тургенев, «Конец Чертопханова»).

Бул мисалдардан көрүнүп тургандай, орус лингвомаданиятында короз тандын атканын жарыялагандыктан, орус тилинде *таң эрте* түшүнүгү **короздун** образы менен берилет. Кыргыз тилинде *таң эрте* түшүнүгү **канаттуу** (*кузгун, карга*) **чымчыктардын** образы менен берилет. Мисалы, *карга бок чокуй электе (карга кык чокуй электе)* эртен менен эрте, таң эрте деген маанини билдирет.

Кыргыз тилиндеги фразеологиздерде *зоонимдер* негизги маданий код болуп саналат, көбүнчө алар *тай, ат, бээ* лексемаларынан турат. Аталган жаныбарлардын жүрүм-туруму, мүнөзү жана адаттары **ат тезегин кургатпай** (абдан тез, бат-баттан), **бээ саам** фразеологизми – бул бээнин саалыш убактысы, 1,5 саатка барабар (бээни ар бир 1,5 – 2 саат сайын саашат - Н.Э.)

Сокур **ит** бок жалаганча (котор.: делать что-либо быстро, пока слепая собака не успеет вылизать дерьмо). Мисалы: Мындай ишти ал сокур **ит** бок жалаганча бүтүрө салат. – Он может закончить это дело **быстро**.

Кыргыз тилинде орус тилине караганда убакыт маанисиндеги зоонимдик компоненттери бар фразеологизмдер көп кездешет. Бул кыргыз эли көчмөн турмушта жашап, жаныбарлар дүйнөсү менен тыгыз байланышта болгондугунан кабар берет.

Кыргыздардын да, орус элинин да менталитети зоонимдик компоненттен турган фразеологизмдерде ачык көрүнүп турат.

Жаныбарлар адамдын физикалык да, моралдык сапаттарынын ченеми болуп саналат. Ошондуктан ал кыргыз жана орус элдеринин фразеологиялык бирдиктерине таасирин тийгизбей койгон жок. Адамдар жаныбарлардын жүрүм-турумун, адаттарын байкап, бул касиеттерин адамдарды сыпаттоодо колдонушкан.

Соматикалык маданий код. Ж. Омонова түзгөн «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндө» (2001) кыска мөөнөттөгү убакыт маанисинде 20 чакты фразеологизм камтылган. Алардын арасында **көз ачып жумганча эле** (котор.: время между закрыванием и открыванием **глаз**) же **көз ирмегенче (көз ирмемде)** (котор.: время между смыканием **глаз**) деген фразеологизмдер бар. Мисалы: Ошентип **көз ирмемде** Ажар Айнадан ажырап калды (Жоошпаев). – *В одно мгновение* Ажар потеряла Айну.

Көз ачып жумганча эле фразеологизмине синоним катары **көз ачымга, көз ирмемге келбей** деген фразеологизмдер колдонулат.

Бул фразеологизмдердин курамына орус тилиндеги сөз айкаштарында да кездешүүчү «**көз**» (глаза, око) лексемасы кирет. Жогорудагы айтылган бирдиктерге орус тилиндеги *в одно мгновение, в мгновение ока* фразеологизмдери эквивалент катары келет.

Орус тилиндеги *в один миг* фразеологизмине кыргыз тилиндеги *ачып*

көздү жумганча; ачкан көзүн жумганча туура келет.

Кыргыздар «күн» компонентин күндүн абалына карата колдонуп, күндүн бөлүктөрүн аташкан. Алсак, *күндүн көзү чачыраганда* – (котор.: **глаза (лучи)** солнца рассыпаются) күн жаңы көтөрүлгөн убак

Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнө кыска мөөнөттөгү убакытты туюндурган атоочтук, этиштик компоненттеги көптөгөн кызыктуу фразеологизмдер кирген. Алардын ичинен бул фразеологизмдерди бөлүп көрсөтөбүз: *сакал сыйпаганча* (котор.: не успев погладить **бороду**). Мисалы: кыргыз тилиндеги «*Соода сакал сыйпаганча*» макалы абдан тез деген маанини берет.

Кыргыз тилинде да «жетилген курак» жакшы, гүлдөгөн мезгил катары бааланып, *ата сакал ээгине бүтүү* – ата болгон, үй-бүлө курган, балалуу болгон курак (котор.: проросла отцовская **борода**), *эр ортону* – жетилүү (котор.: средний возраст мужчин) деген фразеологизмдер бар.

Орус тилинде *от (с) младых ногтей* сыяктуу фразеологизм – *жашынан, бала кезинен* деген маанини берет. Орус тилиндеги *от (с) младых ногтей* фразеологизминин кыргыз тилиндеги эквиваленти катары *тырмактайынан, тырмактай* кезинен деген туюнтмалары колдонулат.

Колоративдик маданий код – бул дүйнөнү жана анын фрагменттерин ар түстүү палитрада кабыл алууну сүрөттөөгө мүмкүндүк берген мүнөздөмөлөрдүн жыйындысы [Нарынбаева, 2017, 253 б.].

Түс коду көбүнчө түз мааниге гана эмес, символдук мааниге ээ болуп, улуттук жана маданий коннотацияларды камтыйт. Мисалга алсак, орус тилинин фразеологиялык сөздүгүндө «*черный день*» (*на черный день, про черный день*) фразеологизми турмуштагы оор мезгил, кыйынчылык, кырсык келген учурду түшүндүрөт. Мисалы: 1. Так не забудьте, я вам помогу в ваш *черный день* (К. Симонов, «Русский вопрос»). – Унутуп койбоңуз, мен сиздин *кыйын* күндөрүңүздө жардам беремин.

Аталган «*черный день*» фразеологизминин кыргыз тилинде эквиваленти жок, анткени кыргыздар мындай маанидеги сөздү колдонушпайт, атайын *кара күнгө* даярданышпайт. Бирок, бул кыргыздар күнүмдүк жашоо менен гана өмүр сүрөт деген маанини туюндурбайт. Алар өмүр бою каатчылык учурга (*кара күнгө*) даяр турушкан. Алсак, эт сүрсүтүшкөн, сүзмө куюшкан, күмүш буюмдарды катып коюшкан, минген аттарын аярлашкан ж.б. Кыргыздар бул даярдыктарды башка фразеологизмдер, макал-лакаптар, менен беришет, мисалы: *башка күн түшкөндө* (когда на голову свалится беда), *жаман айтпай, жакшы жок* (надо готовится к худшему, иначе не будет и хорошего), *эртең да күн бар* (и завтра будет день), *кырсыкты кайдан деп болбойт* (не накликай беду), *кул азык* (неприкосновенный запас) ж.б.

В. И. Дальдын «Жандуу улуу орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» элдик ырым-жырым боюнча кээ бир айлар фразеологиялык айкаштар менен

аталган. Мисалы: «**красный месяц**» (кызыл ай) (июнь же июль): бул айларда курт-кумрскалардан кыпкызыл боёкторду алышкан, азыркы күнгө чейин аларды ачык кызыл, кыпкызыл түс деп аташат [Даль, 1995].

С. И. Ожеговдун сөздүгүндө *жай* жылдын эң ысык мезгили катары сыпатталат [ОТТС, 2007, 261 б.]. Орус тилинде жай мезгили **красное лето** (кызыл жай) деп аталган. Байыркы орус элинде кооздукту *кызыл* сөзү менен аташкан.

Жай кызыл, анткени ал кооз. Дал ушул мезгилде көптөгөн гүлдөр жана өсүмдүктөр ар кандай түстө гүлдөйт. Ошондуктан И. Крыловдун тамсилинде: «Попрыгунья Стрекоза

Лето красное пропела» деп берилет.

Ала көлөкө (ак-кара көлөкө) (кечке жуук, кечке маал, тоолорго көлөкө түшкөндө). «Ала – эки жука жүндөн жасалган жиптин өрүндүсү, ак жана кара жиптердин ширелиши «ала» түсүн берип, жарык менен караңгылыктын, жакшылык менен жамандыктын күрөшүн символдоштуруп турат [Нарынбаева, 2017, 254 б.]. Мисалы: Ал келгенде **ала** көлөкө түшүп турат эле. – Когда он прибыл, был уже **вечер**.

«Ала» кыргыз тилинде ак менен кара түстүн ширелишин гана туюндурбастан, башка дагы бир кандайдыр эки түстүн айкалышы дегенди билдирет. Мисалы, күздүн башталышын билдирген **ала** күз (эки түстүн айкалышы: кызыл жана жашыл-сары) фразеологизми кездешет [Осмонова, 2007, 40 б.]. Мисалы: **Ала** күздөн берки эмгегибиз кайтып калар деп жатам (Жантөшев). – Труды наши **с начало осени** надеюсь не напрасные.

Жаз мезгилин билдирүү үчүн кыргыздар **ала шалбырт** фразеологизмин колдонушкан. Бул жаз мезгили, кар эрип, айлананы ылай, баткак баскан кез [КТФС, 2001, 49 б.]. Ал эми орустар бул учурду *ранняя весна* (эрте жаз) же *распутица* деп коюшат.

Кыргыз тилинде **ала жаз** деген фразеологизм бар, ал орус тилиндеги *эрте жаз* деген фразеологизмге синоним болот. **Ала жаз** – жаздын башталышы же эрте жаз, же дан өсүмдүктөрүнүн баш байлаган мезгили.

Кыргыз тилинде жай мезгилин сыпаттаган **ат кара тил болгондо** (ат тойгон мезгил) деген фразеологизм бар. Кыргыздарда жай мезгили мал үчүн, өзгөчө жылкы үчүн абдан жакшы мезгил болгон

Предметтик маданий код. Кыргыздар күндүн бөлүктөрүн күндүн абалына жараша «күн», «нур» лексемаларын камтыган фразеологиялык айкалыштар аркылуу беришкен, ошондой эле «тоо», «аркан» сыяктуу күнүмдүк турмушта колдонулуучу буюдарды атоочу сөздөрдү камтыган фразеологизмдер аркылуу дагы чагылдырышкан. Мисалы, күн **аркан бою көтөрүлгөндө** – (котор.: солнце поднялось на длину **аркана**).

Бешиктен бели чыга элек – дагы чоңойо элек, дагы эле бала (котор.: еще

не вышел из колыбели) деген фразеологизм да баланын жаш өзгөчөлүгүн туюндурат. Мисалы: Бала дегенди **бешиктен бели чыга элек** кезинде үйрөтсө, союл тоотпос өрт өсөт (Сыдыкбеков). – Если ребенка воспитать **с колыбели**, то он вырастет мужественным. Белгилей кетчү нерсе, **бешиктин** образы кыргыз жана орус тилдеринде **наристе** мезгилди билдирүү үчүн колдонулат.

Орус тилинде башка предметтик коддор колдонулган. Мисалга алсак, орус тилинде «балалык кез» **в пеленках (С (от) пеленок)** (бала кезинен, кичине кези, ымыркай кези) деген фразеологизм менен берилет. Мисалы: Еще **в пеленках** лишившись матери..., я не чувствовал никогда лишним мыслить о своих поступках (Кущевский). Котор.: *Бала кезинен* энесинен ажырап..., мен эч убакта өз кыймыл аракетим жөнүндө ойлоо ашыкча экендигин сезбептирмин.

Убакыттын циклдык мааниси мындай фразеологизмдер аркылуу берилет: *Убакыт өз нугу менен дөңгөлөнүп...* менин он алтынчы жазым да кирип келди (Абдыраманов). Орусча котормосу.: *Время крутилось как колесо* по своей колее... вот и наступила моя шестнадцатая весна.

Тамак-аш маданий коду. Кыргыз элинде башка тилдерден кабыл алынган бардык *так убакыт өлчөмдөрү* алардын жүрүм-турумунда из калтырган. Орус тилинен айырмаланып, кыргыз тилинде «саат» лексемасы өздөштөрүлгөн сөздөрдүн курамына кирет. Ошондуктан алар «саат» түшүнүгүн фразеологизмдердин жардамы менен билдиришкен. Кыргыздар мал баккандыктан, убакытты элдик өлчөөлөр, *тамак аштардын аттарын* колдонуу, белгилүү бир жашоо образы менен аныкташкан. Мисалы: **Эт бышым** – эт бышканга чейинки убакыт, болжол менен эки саатка барабар [Абдувалиев, 2016, 782 б.].

Орус тилинде адам турмушундагы балалык мезгили «молоко» (сүт) лексемасы катышкан, **молоко на губах не обсохло** – абдан жаш, тажрыйбасыз бала деген маанидеги фразеологизм аркылуу берилет.

Жаш-курак маданий коду. Кыргыз тилинде *наристе кез балапан (чырымтал) жүнү түшө элек* – абдан кичине бала (котор. птенец, у которого еще не выпал пушок на голове) деген фразеологизм менен берилет.

Орус тилинде «жетилген курак» талыкпаган эмгектин мезгили катары сыпатталат. Мисалы: **Бальзаковский возраст** – 30-40 жаш аралыгындагы аялдардын жашы (Бальзактын «Отуз жаштагы аял» романы боюнча) **в (самой) поре, в самом соку, во цвете лет** деген фразеологиялык айкаштардын жардамы менен туюндурулат.

Кыргыз тилинде «карылык» кээде **байгамбар жашында** (болжол менен 60-65 жаштардагы адам, Мухаммед пайгамбар 63 жашында каза болгон) деген фразеологизм менен туюнтулган. Мисалы: **Байгамбар жашына** келген киши. **Байгамбар жашында** ушинтип калжандап жүрөсүң, деп кемпири жемелей баштады (Ала-Тоо).

Кыргыз тилиндеги **агала сакал** (кары адам, сакалы агара баштаган);

жашап калган (көп жыл жашаган, көптү көргөн адам) деген фразеологизмдер адамдын **карыган** чагын билдирет. Мисалы: **Жашап калган** жоокер, кыздын чыйрак сөзүнөн улам жылмайып калды (Нааматов). Кыргыз тилиндеги **жашап калган, агала сакал** фразеологизмдери эквивалентсиз болуп саналат. Орус тилинде бул фразеологизмге мааниси жагынан **человек в годах** деген сөз айкашы туура келет.

Адамдын **карылыгын** туюндурган фразеологизмдер. Орус тилинде **карылык** жашоонун бүтүшү катары кабыл алынат. «**На закате дней** – карыганда. – Он, должен быть отцом и другом Невинной крестницы своей. Безумец! **На закате дней** он вздумал быть ее супругом (Пушкин, Полтава)» [Молотков, 1986, 165 б.]. – **Өмүрүнүн аягында** ал күйөөсү болууну чечти. Акылсыз! Орус тилиндеги **на закате дней** фразеологизми мааниси боюнча **өмүрүнүн аягында** деп которулуп, эквивалентсиз болуп саналат.

Орус тилинде дагы бир **өтө карыган** адамга мүнөздүү сапат болгон «дряхлость» деген түшүнүк кездешет: «**уже одной ногой в могиле стоит кто; уже одним глазом в могилу смотрит кто** – (сөзмө-сөз кот. кимдир бирөөнүн бир буту көрдө; кимдир бирөө мүрзөнү бир көзү менен карап жатат) – абдан карыган, жарактан чыккан (эскилиги жеткен) бирөө» [Молотков, 1986, 314б.].

Жалпысынан алганда, **карылык** ар кандай көз караштар менен мүнөздөлөт. Бир жагынан, карыганына карабай, адам руху жагынан күчтүү да, шайыр да көрүнүп, жакшы иштерге жөндөмдүү жана мыкты эс тутумуна ээ боло алат. Мисалга алсак, орус тилиндеги: «**и стар, да удал, за двоих стал; старость красна не годами, а делами; не тот живет больше, чей век дольше** (сөзмө-сөз кот.: карыган, бирок тайманбас, эки кишиге тете; карылык жылдары менен эмес, иши менен кызык; көп жашаган эмес, көптү көргөн көп жашайт) фразеологизмдер адам өзүнүн жакшы иштери менен эсте калат деген мааниде колдонулат [Молотков, 1986, 315 б.].

Карылык акылмандык жана зор турмуштук тажрыйба менен гана эмес, адамдын акыл-эс жөндөмүнүн акырындык менен жоголуп баратканы менен мүнөздөлөт. Мисалы, орус тилинде «**Выживать из ума** – акылдан азуу, зирек ойлонуу, талкуулоо мүмкүнчүлүгүн жоготуу» деген маанини билдирет [Молотков, 1986, 93 б.].

Кыргыз тилинде ушуга окшош маани **эчкинин жашындай жашы калуу** – (аз гана жашы калуу) деп жумшак түрдө берилет. Мисалы: Карыдым, арыдым. **Эчкинин жашындай жашым калды** (Осмоналиев). – Я стар и устал. **Мне осталось мало жить**. Бирок ошол эле учурда кыргыз тилинде да терс маанидеги **карылыкты** билдирген фразеологизмдер кездешет. Мисалы, орус тилиндеги **выживать из ума** фразеологизминин эквиваленти катары кыргыз тилинде **алжып калуу** фразеологиялык бирдиги колдонулат.

Астрономиялык маданий код. Кыргыз жана орус элдери күндүзгү убакыты **күндүн** кыймылы менен өлчөшкөн. Мисалы, кыргыз тилинде: **күн чыкканда; күндүн нуру чачыраганда** – таңга маал, таңкы убакыт. Мисалы: Куручбек **күндүн нуру чачыраганда** жан берди («Ала – Тоо»). – Куручбек прощался с жизнью **утром. Күн жайылган кез** – чак түшкө жакын; **күн батканда, батаар** – күн горизонтко киргенде.

Кыргыздарда түнкү убак **жылдыздардын** жарыгы менен аныкталат: **жылдыз толгондо** же **жылдыз толо** же **жылдыз толуп** (сөзм.когда **звезды** наполняются), түндүн киргенин билдирет. Мисалы: Алар **жылдыз толгондо** Шертайдыкына жетип келишти (Бердикеев). – Когда **наступила ночь**, они пришли в дом Шертая.

Табигый-ландшафттык маданий коду. Кыргыз тилинде табигый-ландшафттык маданий коду «**Күн тоонун башына тийгенде** (досл.: когда солнце касается вершины **горы**) – таңкы убакыт, күн жаңы чыга баштаганда деген маанидеги фразеологизм аркылуу берилет. Мисалы: **Күн тоонун башына тийгенде**, айлана жаркырай түштү. – *Когда солнце поднялось, вокруг все ярко засияло.* Бул фразеологизмде «тоо» лексемасы кыргыз элинин көчмөн жашоо образын көрсөтүп турган маданий коддун милдетин аткарат.

Диний маданий код – бул дүйнөнүн диний картинасы менен дал келген белгилүү этностун дүйнө таанымы менен байланышкан руханий баалуулуктардын жыйындысы.

Кеч кирген мезгилдин көпчүлүк кыргызча аталыштарында диний белгилер, ысымдар бар. Турмуш тиричилик жана диний каада-салттарга байланыштуу кыргыз тилинде **күн бөлүктөрүнүн аталыштары** орус тилине караганда кеңири берилген. Маселен, **Бешимдин** көлөкөсүндөй (тень Бешима) диний тектеги фразеологизм. Сөзмө-сөз которгондо «түштөн кийинки көлөкө». **Бешим** – намаздын диний аты [Фавваз Аль-Дахера, Акматалиева: 1998: 10]. **Намаз дигер**– күн батканга чейинки убакыт, шам намазы (дигер – намаздын аты) [Эркинбек к. Н., 2021].

Кыргыздарда бүтүндөй бир жума эмес, бир гана **жума намазы** окулган **жума** ыйык деп эсептелет. «Жума» (пятница) компонентин камтыган фразеологизм **Жума намазы** диний мүнөздү билдирет. Мисалы: Эмки жума күнү Ош мечитинде **жума намаз** окугандан кийин, үйүңүздө болосузбу? (Жантөшев). – В следующую пятницу после свершения **пятничного намаза** в Ошской мечети, вы будете дома?

Көптөгөн славян элдери үчүн жума күндөрүнүн аталышы катар номерлери жана кээ бир **диний каада-салттар** менен байланышкан. Ошого жараша орус тилинде диний салттарга байланышкан фразеологизмдер көп. Мисалы, **Святая неделя** (дин.) христиандардын Пасха майрамы. **Святая неделя** Пасха майрамынын **жумасы** деп аталчу [ОТТС, 2007, 60 б.]. Мисалы:

На *Святой неделе* Лаптевы были в училище живописи на картинной выставке. *Пасха* майрамынын *жумасында* Лаптевдер көркөм окуу жайында сүрөт көргөзмөсүндө болушкан (А.П. Чехов, Три года).

Турмуш-тиричилик жана диний каада-салттарга байланыштуу славян элинде эквивалентсиз болгон *жума*, *жуманын күндөрү* жана «жума» компоненти камтылган убакыт маанисиндеги фразеологизмдер кездешет, мисалы, *красная суббота*, *сырная неделя*, *Вербная неделя*, *Фомина неделя*, *Пасхальная неделя*, *страстная неделя*, *Светло-Христова Воскресения* ж.б. [Эркинбек к. Н., Фразеологические единицы с компонентом «неделя», 2013].

3.2. Темпоралдык маданий код. Салыштырылып жаткан тилдердеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдерди талдоо бир нече фразеосемантикалык топторду аныктоого мүмкүндүк берет: «убакыт» компоненти катышкан фразеологизмдер; «секунт», «мүнөт», «саат» компоненттери катышкан фразеологизмдер; «күн» компоненти менен берилген фразеологизмдер; «күндүн бөлүктөрүн» туюндурган фразеологизмдер; «ай» маанисиндеги фразеологизмдер; «жыл» компоненти катышкан фразеологизмдер; «жыл мезгилдерин» туюндурган фразеологизмдер; «кылым» маанисин туюндурган фразеологизмдер. Мисал катары бир нече фразеологизмдерди карап өтүүгө болот.

Орус тилинде кыска мөөнөттөгү убакытты *секунда* компоненти катышкан фразеологизмдер туюндурат, мындай фразеологизмдер И. А. Молотковдун редакциясы астындагы даярдалган фразеологиялык сөздүккө киргизилген. Мисалы: *секунда в секунду*, *одну секунду*, *на секунду*, *сию секунду*, *с секунды на секунду*, *ни секунду* [ФСРЯ, 1986].

Орус тилинде бир секунддун экинчисине өзгөрүшү кыргыз тилиндеги төмөнкү фразеологизмдер менен дал келет: *Абу дегиче* (котор.: пока скажешь слово или пока откроешь рот); *көз ачып жумгуча* (время между смыканием глаз); *айтып оозун жыйгыча* (пока вымолвишь слово).

Кыргыз тилиндеги «күн» компонентинен турган фразеологизмдер «өмүр» маанисинде колдонулат: *Күн кечирүү* – жашоо, өмүр сүрүү, үй-бүлөнү багуу. *Көрөр күн, ичер суусу түгөнүү* (жашоосу бүтүү). *Күнү бүтүп, суусу ичилүү* – (котор.: его дни закончатся, его вода закончится) өлүм келүү, өмүрү аяктоо. *Күн жок* – жашоого мүмкүн эмес [КТФС, 2001, 339 б].

Кыргыздар «күн» компонентин күндүн абалына карата колдонушуп, күндүн бөлүктөрүн аташкан.

Кыргыз тилинде *эртең мененки убак* эки бөлүктөн турат: *таң* жана *эртең менен*. Таң убактысы көчмөндөр үчүн абдан маанилүү болгон. Ушуга байланыштуу кыргыз элинин турмушунда эртең мененки мезгил чарбачылык ишинде абдан пайдалуу колдонулган.

Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнө таң (рассвет) маанисиндеги ондон ашык фразеологиялык айкаш киргизилген. Бул иште алардын бир

канчасына анализ жүргүзүлөт. Мисалы: **таң каракчы** (котор.: утреннее пугало, разбойник).

А. И. Федоров орус тилинин фразеологиялык сөздүгүндө *рано, рано утром* деген түшүнүктөрдү төмөнкүдөй фразеологизмдер менен берет: **предупреждать зари восход** – абдан эрте туруу; **ни свет ни заря** – в самую рань, спозаранку, до рассвета; **чуть свет** – абдан эрте, таң эрте; **на зорьке** – абдан эрте.

Окумуштуулардын белгилөөсү боюнча, Борбордук Азияда көчмөн элдер алгачкылардан болуп астрономиялык эсепти колдонушкан. Анын далили катары **он эки жылдык жаныбар циклын** (мүчөл) алууга болот.

Кыргыздарда жылнаама аңчылык, малчылык, жер иштетүү менен байланышкан мезгилдерге бөлүнгөн. Мисалы, кыргыз тилинде аңчылык турмуш менен байланышкан жети айдын аталышы бар. Алар **жалган куран, чын куран, бугу, кулжа, теке, баш оона, аяк оона** деген жөнөкөй жана фразеологиялык айкаштар менен берилет.

Мисалы, **жалган куран** айы. Кыргыздар эликтин ургаачысын *куран* деп аташкан. Бул жаныбарларда февраль айында гана түйүлдүк пайда болуп, бирок анын бооз же бооз эмес экени белгисиз болот. Ошондуктан ал мезгил **жалган куран** (котор.: ложный самец). **Жалган куран** айы март айына туура келет; кээ бир версиялар боюнча февралга же январга туура келет.

С. И. Ожеговдун орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө «**год**» адамдын жашын билдирет [ОТТС, 2007, 205 б.] Ал эми «годы» деген көптүк формасында «убакыт, мезгил» маанисин туюндурат. **Молодые годы** – **жаштык кез, жаш убак**.

Орус тилиндеги фразеологизмдердин курамындагы «лета» бирдиги көптүк гана санда колдонулат. «Лет» сөзүнүн илик жөндөмөдө турган көптүк формасы «жыл» (год) маанисин билдирет.

Булактарга таянсак, бул форма «лето» (жай) сөзүнөн келип чыккан болуу керек. Кандай болсо да бул лексема ар бир ондуктагы 5ден 10го чейинки гана сандар менен гана айкашат [Яранцев, 1981].

Мисалы: Дни, месяцы, **лета проходят**, И непременно за собой, И младость, и любовь уводят (Пушкин, «Бахчисарайский фонтан»). – Күндөр, айлар, **жылдар өтүп кетет**, Жаштык менен сүйүүнү ала кетет.

Орус тилиндеги «год» лексемасынан айрымаланып кыргыз тилиндеги «жыл» лексемасы фразеологизмдердин компененттеринде сейрек кездешет. Булактарда **кара жыл**– кар жабаган кыш мезгили, **жыл кара чыкты** – кыш карсыз болду; **жыл сүрүү** – он эки жылдык жаныбар циклы боюнча жыл санагы, мисалы, адамдын жашы аныкталат [КОС, 1985].

Мезгилдик циклдар табияттын өзүнөн алынган. Алар Айдын жылышы жана биздин планетанын орбита боюнча Күндү айланышы менен

байланышкан. Бул циклдарды өзгөртүүгө болбойт: ал бардык өлкөлөр, элдер үчүн бирдей.

«Кылым» маанисиндеги фразеологизмдер. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин курамындагы «кылым» - «жашоо», «күн көрүү» маанисинде колдонулат. Мисалы: Много повидал *на своем веку*. – Ал *өзүнүн өмүрүндө* көптү көргөн. Орус тилиндеги *на своем веку* фразеологизми кыргыз тилине *өзүнүн өмүрүндө* деген жөнөкөй сөз айкаштары менен туюнтулат.

3.3. Салыштырылып жаткан тилдердеги мезгилди туюндурган фразеологизмдердин эквивалентүүлүгү жана лакуналдуулугу.

Ал эми кыргыз тилинде *время жатвы* деген фразеологизмге мааниси жагынан *орок мезгили* же *орун-жыюу убактысы* деген фразеологизмдер туура келет.

Кыргыз тилиндеги *кырман убагы* деген сөз айкашы орус тилиндеги *время жатвы* деген фразеологизмге туура келет.

Эки тилде тең бирдей кыш – эң муздак мезгил маанисин туюндургандыктан орус тилиндеги *суровая зима* деген сөз айкашы кыргыз тилиндеги *каардуу кыш* деген сөз айкашынын толук эквиваленти болуп келет.

Фразеологизмдердин лакуналдуулугу. А. И. Федоров фразеологиялык сөздүгүнө *так убакытты билдирген час в час, по часам* (өз убактысында, сааты менен) фразеологизмдерин киргизген. Ушул эле сөздүктө *стоять на часах* (кароолдо туруу), *мертвый час* фразеологизмдери да кездешет. Булардын кыргыз тилинде эквиваленттери жок. Например: В нишах по бокам главного входа *стоят на часах* конногвардейцы [Федоров, 1986, 335 б.]. – Негизги кире бериштин капталындагы оюктарда атчан сакчылар *саат боюнча кароолдо* турушат.

Мындай эквивалентсиз фразеологизмдер кыргыз тилинде сыпаттоо жолу менен берилет.

Орус тилиндеге *белые ночи; воробьиная ночь; полярная ночь* фразеологизмдеринин кыргыз тилиндеги эквиваленттери жок, алар мааниси боюнча гана которулат.

Орус тилиндеги «неделя» компоненти катышкан фразеологизмдер башка маанилерди да туюндурат.

Байыркы түрк элдеринде айларды аптага бөлүштүрүү болгон эмес, ошондуктан дээрлик бардык түрк элдеринде (бир гана кыргыз тилинде эмес) апта аталыштарынын байыркы түрү кездешпейт.

Орус тилиндеги *«медовый месяц» (бал айы)* фразеологизми – жаңы турмуш курган үй-бүлөнүн бактылуу мезгилин билдирет. Мисалы, Немец ... только что женился. Женился на институтке, молоденькой, субтильной... находясь, так сказать, *в медовом месяце*, сидят они вроде двух ангелочиков за чаем (Гоголь, «Мертвые души»). – Немис... эми эле үйлөндү. Жаш,

жагымдуу, институткага үйлөндү...мындайча айтканда, жаңы гана **үйлөнгөн таттуу айларда**, алар эки периште сымал чай үстүндө олтурушту.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө жана фразеологиялык сөздүктөрүнө «**медовый месяц**» (**бал айы**) фразеологизмине эквивалент болгон түшүнүктөр кирген эмес.

Кыргыздардын жашоо-турмушу башкача болгондуктан мындай «**бал айына**» өзгөчө көңүл бурушкан эмес. Жаңы келген келин дароо эле үй иштерине аралашып кетет.

Аталган фразеологизмди кыргыз тилинде **үй-бүлөлүк жашоонун алгачкы таттуу айлары** деген сыяктуу сыпаттоо маанисинде берсе болот.

Кыргыз тилинде **алмустактан бери** деген өзгөчө фразеологизм бар. Биздин пикирибиз боюнча **алмустак** деген сөз төмөнкүдөй сөз жасоочу элементтерден турат: **ал** («ала» улуу, керемет), **мус (з)**, **так (г)** (жалпы түрк тилдеринде - *тоо*). Ушундан улам Жер планетасынын доордук өнүгүшүндөгү «муз доорунан» алганда **алмустак** сөзүн «*кооз, бийик муз тоолор*» деп чечмелөөгө болот. М: **Улуу(бийик)** тоого чыккан барбы? Улар үнүн уккан барбы? Демек **алмустактан бери** фразеологизми, биздин көз карашыбыз боюнча, *муз доорунан бери* деген маанини билдирет (кошумча маалымат - окумуштуулар муз доорун 75 - миң жылдан 150 - миң жылга чейинки мезгилди аныкташкан - Н.Э.).

Корутунду

Бул изилдөөдө талдоого алынган орус жана кыргыз тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдерди салыштырып изилдөөнүн натыйжасында фразеологизмдердин фразеосемантикалык талааларын (ФСТ) аныктоого жана талдоого мүмкүндүк берди.

Убакыт маанисиндеги фразеологизмдерди талдоого алынып төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1. Убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин семасиологиялык жана ономасиологиялык байланыштары системанын сектору катары изилдөөнүн материалын түзөт. Тилдин фактыларын изилдөөдө ономасиологиялык ыкма азыркы функциялык лингвистиканын негизги принциптеринин бири болуп саналат, аны биз кыргыз жана орус тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин материалында салыштырма жана синхрондук планда карадык.

2. Иште ФСТ өзөгүнө кирген 18 ФСТ аныкталды, алар жалпысынан **600дөн ашык** фразеологиялык бирдиктерди камтыйт, алардын ичинен кыргыз тилинде – **300 дөн ашык**, орус тилинде – **300 гө жакын** фразеологиялык бирдиктер талдоого алынды.

3. Фразеологизмдер тилдик бирдиктердин маданий катмары болгондуктан, бул иштин жүрүшүндө салыштырылган тилдердеги фразеологизмдерде ар

түрдүү маданий коддор аныкталды. Алар, биздин эмгегибизде **600дөн ашык** фразеологиялык бирдиктерди камтып, 10 тематикалык топту түзгөн маданий коддор **соматикалык, зоонимдик, предметтик, колориттик, тамак-аш, жаш-курак, астрономиялык, табигый-ландшафттык, диний, темпоралдык.**

4. Изилдөөгө алынган тилдердеги бөлүнгөн топтордун салыштырма анализи алардын ортосундагы окшоштуктарды да, айырмачылыктарды да табууга мүмкүндүк берди. Мисалы, кыргыз жана орус тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдер мазмуну жагынан бири-биринен айырмаланбайт, бирок туюндурулушу жагынан бири-биринен айырмаланат. Кыргыз эли үчүн жылкы - (ат, бээ, жылкы) эң аздектелген жаныбарлардын бири болгондуктан, убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин компоненттери негизинен *тай, ат, бээ* лексемалары түзөт. Бул элдин жашоо образы, тартиби менен түшүндүрүлөт. Орус тилинде убакыт маанисиндеги фразеологиялык бирдиктердин компоненттерин *короз, рак* сыяктуу зоонимдер түзүп турат.

5. Убакыт категориясы универсалдуу мүнөзгө ээ болгондуктан, каралып жаткан фразеологизмдердин семантикалык түзүлүшүндө убакыт түшүнүгү элдерде бирдей болуп, айрым универсалийлерди аныктоого болот. Ошону менен бирге темпоралдык лексика, биздин учурда убакыт маанисиндеги фразеологизмдер улуттук ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүктөрүн камтыйт.

6. Орус тилинде убакыт көбүнчө жалпылаштырылган мааниде берилген болсо, кыргыз тилинде майда бөлүктөр менен аныкталат. Алсак, кыргыз тилинде күн бөлүктөрү кеңири берилип, фразеологиялык бирдиктер аркылуу белгиленет. Ал эми орус тилинде сутканын бөлүктөрү *эртең менен, күн, түш, кеч, түн* деген лексемалар жана ал лексемалар курамында камтылган фразеологизмдер аркылуу берилет.

7. Убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин калыптанышына элдердин диний ишенимдери таасирин тийгизген. *Кеч* менен *түндүн* көптөгөн кыргызча аталыштарында диний аталыштар бар. Кыргыз тилинде каада-салттарга, турмуш-тиричилике, динге байланыштуу күндүн бөлүктөрүнүн аталыштары орус тилине караганда кеңири берилген.

Салыштырма тил илиминин азыркы этабында убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин тилдик жана маданий өзгөчөлүгү жетиштүү деңгээлде изилдене элек. Көптөгөн маанилүү маселелер тил илиминде жаңыдан гана көтөрүлүп келе жатат.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектер:

1. Эркинбек к. Н. Фразеологические единицы с компонентом «неделя» [Текст] / Н. Эркинбек к. // Вестн. БГУ. - 2013. № 3 (26). – С. 168-172. ISBN 9967-410-59-0. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44881931>

2. Эркинбек к. Н. Фразеологические сочетания со значением «Время

года» [Текст] / Н. Эркинбек к. //Вестн. БГУ. - 2014. №2 (28). – С. 106-109. ISBN 9967-410-59-0. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44867953>

3. Эркинбек к. Н. Фразеологизмы со значением времени и с компонентом «час» [Текст] / Н. Эркинбек к. //Вестн. БГУ. - 2014. №4 (30). – С. 30-33. ISBN 9967-410-59-0. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44882152>

4. Эркинбек к. Н. Фразеологические единицы с компонентом «месяц» в русском и кыргызском языках [Текст] / Н. Эркинбек к. //Вестн. БГУ. - 2014. №4 (30). – С. 46-49. ISBN 9967-410-59-0. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44882157>

5. Эркинбек к. Н. Фразеологизмы со значением времени в русской и кыргызской лингвокультурах [Текст] / Н. Эркинбек к. // Университет Сырдарья: Инновация и образовательные технологии: труды междунар. науч.-практ. конф. - Жетысай, 12 нояб. 2014. - С.184 -189. ISBN 978-9965-20-556-9

6. Эркинбек к. Н. Фразеологизмы со значением времени с компонентом «день» (күн) [Текст] / Н. Эркинбек к. // Новые парадигмы в когнитивной лингвистике: труды междунар. науч.-практ. конф, филологический сборник. вып. 13. - Алматы- Кемерово -Витебск – Бишкек: КГУ, КазНУ, КемГУ, БГУ, - 2014. – С. 340-347.

7. Эркинбек к. Н. Понятие времени в русской и кыргызской лингвокультурах. Сборник докладов научно-практической конференции магистрантов [Текст] / Н. Эркинбек к. // Лингвистика и регионоведение: Современные проблемы и тенденции лингвистических и региональных исследований. - Бишкек, БГУ, - 2014. – С.97-101

8. Эркинбек к. Н. Временные циклы в русской и кыргызской лингвокультурах [Текст] / Н. Эркинбек к. //Лингвистика и регионоведение: Современные проблемы и тенденции лингвистических и региональных исслед.: сб. докладов научно-практ. конф. магистрантов. - Бишкек, БГУ, 2015. – С.124-128

9. Эркинбек к. Н. Фразеологизмы с компонентами зоонимами со значением времени в русском и кыргызском языках [Текст] / Н. Эркинбек к. //Вестн. КРСУ. – 2017. Том 17. № 9. – С. 130-133. ISBN 978-9967-05-787-6

10. Эркинбек к. Н. Фразеологизмы со значением «утро, рассвет» в кыргызском и русском языках [Текст] / Н. Эркинбек к. // Вопросы устойчивого развития. – Махачкала. - 2021. № 2. – С. 164-169. http://adm.nauka20-35.ru/Files/EditionFiles/2021_2.pdf

11. Эркинбек к. Н. Фразеологизмы, обозначающие вечернее время суток в киргизском и русском языках [Текст] / Н. Эркинбек к. // Развитие образования.– Чебоксары – 2021. – Том 4. № 1. – С. 20-23. <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=44928488>.

12. Эркинбек к. Н. Фразеологизмы, обозначающие возрастные периоды человека в киргизской и русской лингвокультурах [Текст] / Н. Эркинбек к. // Актуальные вопросы образования и науки. Архангельск. – 2021. – №1 (71). – С.101-104. <https://elibrary.ru/contents.asp?id=44821471>

13. Эркинбек к. Н. Фразеологизмы со значением «долго», «давно» в киргизском и русском языках [Текст] / Н. Эркинбек к. // Вестн. БГУ. – 2021. – №1 (55). – С. 114-117

14. Эркинбек к. Н. Фразеологизмы, обозначающие части суток с компонентами «день», «ночь» в киргизском и русском языках [Текст] / Н. Эркинбек к. // Вопросы устойчивого развития общества. – Махачкала. – 2021. – №3. – С. 400-405. http://adm.nauka20-35.ru/Files/EditionFiles/2021_3.pdf ТММ4

15. Эркинбек к. Н. Фразеологизмы со значением «короткий промежуток времени», (миг, секунда, минута) в киргизском и русском языках [Текст] / Н. Эркинбек к. // Журн. Вопросы устойчивого развития общества. <http://nauka20-35.ru/>. ООО Институт развития образования и консалтинга. – Махачкала. – 2021. № 5. – С. 597-607. http://adm.nauka20-35.ru/Files/EditionFiles/2021_5.pdf

16. Эркинбек к. Н. Фразеологизмы со значением времени с компонентами «год», «жыл» в киргизском и русском языках [Текст] / Н. Эркинбек к. // Журн. Вопросы устойчивого развития общества. <http://nauka20-35.ru/>. ООО Институт развития образования и консалтинга. – Махачкала. – 2021. № 10. – С. 687-693 http://adm.nauka20-35.ru/Files/EditionFiles/2021_10.pdf

17. Эркинбек кызы Н. Лингвокультурный аспект киргизских фразеологизмов со значением времени с анималистическими компонентами [Текст] / Н. Эркинбек к. // Современные проблемы гуманитарных и социальных наук: материалы Межд. научно-практ. Онлайн-конф, посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан. – Нур-Султан, 2021. – С. 310-313. https://egi.edu.kz/wp-content/uploads/2021/12/Sbornik_MNPK_EAGI_MUK-09.12.2021.pdf

18. Эркинбек к. Н. Орус тил илиминде убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин изилдениш тарыхы [Текст] / Н. Эркинбек к. // Вестник БГУ. Сборник материалов научно-практической конференции магистрантов «Филологическое образование, лингвистика, журналистика и педагогика: современные проблемы научных исследований». – Бишкек, 22 апреля 2021 – 711 стр. – С.698-703.

19. Эркинбек к. Н. Кыргыз тилиндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин изилдениш тарыхы [Текст] / Н. Эркинбек к. // Вестник БГУ. Сб. мат-в науч.-практ. конф. магистрантов «Филологическое образование, лингвистика, журналистика и педагогика: современные проблемы научных исследований». – Б., 22 апреля 2021 – 711 стр. – С.703-711.

Эркинбек кызы Наргизанын «Кыргыз жана орус тилдериндеги убакты маанисиндеги фразеологизмдердин лингвомаданий өзгөчөлүктөрү» аттуу 10.02.20 –тектештирме–тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *лингвомаданият таануу, фразеологизмдер, код, маданият, лакуна, эквивалент, убакыт, мезгил, мөөнөт, мүнөт, секунд, саат, күн, түн, сутка, жума, ай, жыл, жааш, кылым, зоонимдер*

Изилдөөнүн объектиси: кыргыз жана орус тилдериндеги убакытты туюндурган фразеологизмдер жана алардын лингвомаданий өзгөчөлүктөрү.

Изилдөөнүн предмети: кыргыз жана орус тилдеринин убакыт маанисин туюндурган фразеологизмдер.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз жана орус тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин лингвомаданий өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу, окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоо.

Изилдөөнүн методдору. Изилдөөнүн негизги методу ар башка тилдик системадагы лексикалык бирдиктерди салыштырма-типологиялык жактан анализ кылуу болуп саналат. Ошондой эле иште салыштырма-тарыхый, синхрондук-баяндоо, дистрибутивдик жана компоненттик иликтөө ыкмалары колдонулду.

Алынган жыйынтыктар: илимий иштин жыйынтыгы адис-филологдор, котормочулар, окутуучулар, аспиранттар, студенттер үчүн эки тилдүү фразеологиялык сөздүк түзүүдө, түшүндүрмө, лингвомаданий жана этимологиялык сөздүктөрдү түзүүдө материал боло алат.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: кыргыз жана орус тилдериндеги убакыт маанисиндеги фразеологизмдердин өзгөчөлүктөрүн изилдеп чыгууга аракет жасалды; салыштырма планда биринчи жолу лингвомаданий анализ жүргүзүлдү; эки тараптуу ырааттуу синхрондук жана диахрондук салыштыруу ыкмасы колдонулду; фразеологизмдерди тематикалык жана маанилик жактан группаларга бөлүп кароо аракети жасалды.

Колдонуу чөйрөсү: изилдөөнүн материалдарын жана корутундуларын салыштырма тил илимин, орус жана кыргыз тилдерин чет тил катары окутууда, котормо жаатында, фразеологиялык сөздүктөрдү жана окуу куралдарын түзүүдө пайдаланса болот. Ошондой эле диссертациянын жыйынтыктары тилчилерди, маданияттаануучуларды кызыктыруусу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Эркинбек кызы Наргизы на тему «Лингвокультурная специфика фразеологизмов со значением времени в кыргызском и русском языках», представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20. – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

Ключевые слова: лингвокультурология, фразеологизмы, код, культура, время, лакуна, эквивалент, миг, минута, секунда, час, день, ночь, сутки, неделя, месяц, год, век, зоонимы

Объект исследования: фразеологизмы со значением времени в кыргызском и русском языках и их лингвокультурная специфика.

Предмет исследования: фразеологизмы кыргызского и русского языков, выражающие временные промежутки.

Цель исследования: описание и определение сходств и различий лингвокультурной специфики фразеологизмов со значением времени в кыргызском и русском языках.

Методы исследования. Основным методом исследования является сопоставительно-типологический анализ. В работе применены приемы сравнительно-исторического, синхронно-описательного, дистрибутивного и компонентного анализа.

Полученные результаты: результаты диссертации могут служить материалом для составления двуязычного фразеологического словаря и толковых, лингвокультурологических и этимологических словарей, предназначенных для специалистов-филологов, переводчиков, преподавателей, аспирантов, студентов.

Научная новизна исследования состоит в том, что в нем сделана попытка провести лингвокультурный анализ фразеологизмов со значением времени в кыргызском и русском языках в сопоставительном плане; выявлены сходства, различия, особенности фразеологизмов со значением времени в кыргызском и русском языках; сделана попытка классифицировать фразеологизмы со значением времени по тематике и по группам.

Область применения: материалы и результаты настоящего исследования могут быть использованы в преподавании сопоставительного языкознания, практического курса русского и кыргызского языков, как иностранного, могут найти применение при составлении фразеологических словарей, учебных пособий, справочников, в переводческой работе, а также выводы диссертации могут представлять интерес для лингвистов и культурологов.

SUMMARY

of the dissertation work Erkinbek kyzy Nargizy on the thesis "Linguocultural specificity of phraseological units with the meaning of time in the Kyrgyz and Russian languages" submitted for the degree of candidate of philological sciences in specialty 10.02.20. - comparative historical, typological and comparative linguistics.

Key words: *cultural linguistics, phraseological units, code, culture, lacuna, equivalent, time, moment, minute, second, hour, day, night, day, week, month, year, century, zoonyms*

The object of the thesis: phraseological units with the meaning of time in the Kyrgyz and Russian languages and their linguocultural specificity.

The subject of the research: phraseological units of the Kyrgyz and Russian languages, expressing time intervals.

Purpose of the research: description of the features of the linguistic expression of phraseological units with the meaning of time in the Kyrgyz and Russian linguocultures.

Research methods. The main research method is comparative typological analysis. The work also uses the techniques of comparative-historical, synchronous-descriptive, distributive and component analysis.

The obtained results: the results of the dissertation can serve as material for compiling a bilingual phraseological dictionary, practical material can be used in compiling explanatory, linguocultural and etymological dictionaries intended for philologists, translators, teachers, graduate students, students.

The scientific novelty of the study lies in the fact that it an attempt was made to conduct a linguocultural analysis of phraseological units with the meaning of time in the Kyrgyz and Russian languages in a comparative sense; revealed similarities, differences, features of phraseological units with the meaning of time in the Kyrgyz and Russian languages; an attempt was made to classify phraseological units with the meaning of time by topic and by group.

Field of application of the work: the materials and results of this research can be used in teaching comparative linguistics, the practical course of Russian and Kyrgyz languages as a foreign language, can be used in the preparation of phraseological dictionaries, textbooks, reference books, in translation work, as well as the conclusions of the dissertation may be of interest to linguists and culturologists.

Ченеми 60x84 1/16.
Көлөмү 1,5 б.т. Кагаз офсет.
Офсеттик басуу. Нускасы 100.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Манас к., 101
т. 0 708 058 368